

Η ερμηνευτική αποκένωση του Συντάγματος

Κωνσταντίνος Γιαννακόπουλος
Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ

Στην πολιτική επιστήμη, με τον όρο «αποκένωση του κράτους» (hollowing out of the state)¹ υποδηλώνεται η θεσμική αποδυνάμωση του κράτους λόγω διαδικασιών που οδηγούν σε απώλεια εξουσιών του προς όλες τις κατευθύνσεις: προς τα πάνω (συμμετοχή σε διεθνείς οργανισμούς και, ιδίως, στην Ευρωπαϊκή Ένωση), προς τα κάτω (μορφές οργάνωσης και λειτουργίας και, κυρίως, λειτουργική ιδιωτικοποίηση των δημόσιων εξουσιών), προς τα έξω (άνοιγμα στις αγορές, περιουσιακή ιδιωτικοποίηση των δημόσιων εξουσιών) και προς τα μέσα (υποκατάσταση της κοινότητας των πολιτών από μια ρευστή κοινωνία ατόμων)². Καθώς η εσωτερική και η εξωτερική κυριαρχία του υποβαθμίζονται σε μορφές απλής επικυριαρχίας³, το αποκενωμένο Κράτος εκπίπτει σταδιακά σε ένα θεσμικό κέλυφος, το οποίο λειτουργεί, στην πράξη, πέραν των καταστατικών του σκοπών και ορίων, ως ξενιστής που τρέφει και νομιμοποιεί κάθε κυρίαρχο οικονομικό, κοινωνικό ή πολιτικό συμφέρον. Κατά τούτο, η αποκένωση του κράτους αποτελεί συχνά στρατηγική επιλογή προώθησης στόχων που δεν μπορούν να επιτευχθούν εύκολα μέσω δημοκρατικών διαδικασιών⁴.

Χρησιμοποιώντας τον όρο «αποκένωση» στο πεδίο της γλωσσολογίας⁵, μπορούμε να κάνουμε λόγο για το φαινόμενο της *αποκένωσης των λέξεων* από το αληθές νόημά τους. Ένα τέτοιο φαινόμενο εργαλειοποίησης των λέξεων εντοπίζεται στο σχήμα λόγου της *αντίφρασης*, στο πλαίσιο της οποίας η αλλαγή του νοήματος μιας λέξης στο ακριβώς αντίθετό του μπορεί να εκφράζει ειρωνεία, ευφημισμο ή να εξυπηρετεί κάποιον άλλο σκοπό. Σε σχόλιό του μετά από την ανακοίνωση του συνοπτικού σκεπτικού των αποφάσεων της Ολομέλειας (Ολ.) του Συμβουλίου

¹ Βλ., αντί άλλων, R.A.W. Rhodes, «*The hollowing out of the state: The changing nature of the public service in Britain*», *The Political Quarterly* 65 (2), σ. 138 επ.. Βλ. και Χ. Κωνσταντάτος, Μ. Σπουρδαλάκης, Κ. Χατζημυχάλης, «Στη συγκυρία της κρίσης: Η τεράστια διοικητική-πολιτική αναδιάρθρωση του Καλλικράτη και η λογική της “αποκένωσης του κράτους”», Εφημερίδα Η Αυγή της Κυριακής, Ενθέματα, 31.10.2010, Μ. Spourdalakis, «*State Transformations: From the ‘Powerless’ to the ‘Entrepreneurial State’*», σε D. Broder, E. Canepa, H. Golemis, *Facing the State: Left Analyses and Perspectives*, Transform Yearbook 2023, London, The Merlin Press, 2023, σ. 58 επ.

² Βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2022, σ. 53.

³ *Idem*, αρ. 38-40.

⁴ Βλ. P. Suryanarayan, «*Hollowing out the state*», Broadstreet, 26.8.2020, https://www.broadstreet.blog/p/hollowing-out-the-state-institutional-weakening-in-historical-perspective?utm_campaign=post&utm_medium=web

⁵ Για τη χρήση του ίδιου όρου, ως αναλυτικού εργαλείου, σε διάφορα άλλα πεδία έρευνας, βλ., ενδεικτικά, ως προς την κρίση της δημοκρατίας, P. Mair, *Ruling the void: the hollowing of western democracy*, London, New York: Verso, 2013, H. Rowe, «*The Hollowing of Democracy: A Constitutional Crisis*», SSRN Preprint Platform – 2025, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5670650>, 20.10.2025, ως προς τον εντοπισμό στοιχείων αποκενωμένου συνταγματισμού (hollowed-out constitutionalism) στη θεωρία του κοινωνιακού συνταγματισμού (societal constitutionalism), E. Christodoulidis, «*Of Boundaries and Tipping Points: A Response to Gunther Teubner*», *Social and Legal Studies*, 20 (2), σ. 238 επ., και, ως προς την κρίση του κοινοβουλευτισμού και του κράτους δικαίου, P. Karkatsoulis «*The impact of Covid-19 on Better Regulation agenda*», HAPSc Policy Briefs Series, 1(1), 2020, σ. 100-106. <https://doi.org/10.12681/hapscpbs.24954>, ιδίως σ. 101 επ., R. Dixon, D. Landau, *Abusive Constitutional Borrowing: Legal globalization and the subversion of liberal democracy*, Oxford Comparative Constitutionalism (Oxford, 2021; online edn, Oxford Academic, 19 Aug. 2021), <https://doi.org/10.1093/oso/9780192893765.001.0001>.

της Επικρατείας (ΣτΕ) σχετικά με την εγκατάσταση μη κρατικών πανεπιστημίων στη Χώρα μας, ο Κ. Πισπιρίγκος υπενθύμισε τη φράση του Θουκυδίδη (3.82.4) που αποδίδει, με απαράμιλλη λογοτεχνική δεινότητα, το διαχρονικά παθολογικό φαινόμενο της στρέβλωσης των νοημάτων: «καὶ τὴν εἰωθυῖαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ ἔργα ἀντήλλαξαν τῇ δικαίῳσει» («για να δικαιολογούν τις πράξεις τους άλλαξαν τη συνήθη σημασία των λέξεων»)⁶. Με αφορμή την ίδια ανακοίνωση, σε μια ανάρτησή του στο διαδίκτυο, ο Κ. Δουζίνας αναφέρθηκε στον γνωστό διάλογο της Αλίκης και του Χάμπτι Ντάμπτι, στο μυθιστόρημα του L. Carroll, «Μες στον καθρέφτη και τι βρήκε η Αλίκη» (1871)⁷. Η Αλίκη είχε την εύλογη απορία αν μπορεί κανείς πράγματι να μετατρέψει μια λέξη σε ένα απλό κέλυφος που θα χωράει πολλά διαφορετικά, ακόμη και αντιφατικά νοήματα. Η «αποστομωτική» -όπως τη χαρακτηρίζει ο Κ. Τσουκαλάς⁸- απάντηση του Χάμπτι Ντάμπτι στην Αλίκη ήταν ότι πράγματι κανείς μπορεί, αν είναι κυρίαρχος. Συναφώς, ως προς την ερμηνεία των λέξεων, κυρίαρχος εμφανίζεται να είναι αυτός που έχει την ικανότητα να τις αποκενώνει, προσδιορίζοντας αυτόνομα το νοηματικό τους περιεχόμενο πέρα και από τους κανόνες της λογικής. Ακόμη και το ζήτημα αν είναι αληθές ή ψευδές το περιεχόμενο αυτό, δεν είναι καθοριστικό. Καθοριστικό είναι ότι το εν λόγω περιεχόμενο εμφανίζεται να είναι ορθό, εφόσον διασφαλίζεται η συλλογική πίστη στην ιδιότητα αυτού που το προσδιορίζει ως κυρίαρχου.

Στο πεδίο της συνταγματικής ερμηνείας, μπορούμε να κάνουμε λόγο για την *αποκένωση του Συντάγματος*, η οποία συνδέεται με την αντικατάσταση της βούλησης του συντακτικού ή αναθεωρητικού νομοθέτη από τη βούληση του ερμηνευτή ή (και) εφαρμοστή του Συντάγματος⁹. Στο πλαίσιο αυτής της αποκένωσης του Συντάγματος, η κανονιστικότητα των συνταγματικών διατάξεων αποδυναμώνεται μέσω της ερμηνείας τους. Η τελευταία φτάνει στο σημείο να στρεβλώνει ακόμη και το σαφές και μονοσήμαντο γράμμα τους, ώστε το τελευταίο να εκπίπτει σε ένα απλό θεσμικό κέλυφος, το οποίο μετατρέπεται σε εργαλείο νομιμοποίησης, ως ισχύουσας και κρατούσας, μιας ερμηνείας που δεν μπορεί να αποκτήσει εύκολα το κύρος συνταγματικού κανόνα μέσω της προβλεπόμενης διαδικασίας αναθεώρησης του Συντάγματος. Παρόμοια αποκένωση υφίστανται και οι ευρωπαϊκοί θεμελιώδεις κανόνες, κυρίως οι κανόνες του δικαίου της Ένωσης, οι οποίοι εκπίπτουν σε ένα απλό κέλυφος, τον χώρο του οποίου διεκδικούν να μονοπωλήσουν, ως ισχύουσες και κρατούσες, ερμηνείες που δεν θα μπορούσαν να περιβληθούν εύκολα το κύρος του ερμηνευτικού δεδικασμένου του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ). Η ερμηνευτική αποκένωση, γενικά, των θεμελιωδών κανόνων, εθνικών και ευρωπαϊκών, αποτελεί ένα σύμπτωμα της απορρύθμισης του ευρωπαϊκού συνταγματισμού, στον οποίο επικρατεί μια εκδοχή του νομικού πλουραλισμού που απλώς απωθεί τις συγκρούσεις χωρίς να διασφαλίζει την ειλικρινή

⁶ Βλ. Κ. Αλ. Πισπιρίγκος, «Η επιδίωξη της ασφαλούς δουλείας», Νομαρχία, 11.7.2025, <https://nomarchia.gr/wp-content/uploads/2025/07/ΠΙΣΠΙΡΙΓΚΟΣ-NOMARCHIA-11-07-2025.pdf>

⁷ Βλ. Costas Douzinas – Κώστας Δουζίνας, Facebook, 18.6.2025: «Το Συμβούλιο της Επικρατείας στην Χώρα των Θαυμάτων. ‘Όταν χρησιμοποιώ μια λέξη’, είπε ο Χάμπτι Ντάμπτι με μάλλον περιφρονητικό τόνο, ‘σημαίνει ακριβώς αυτό που επιλέγω να σημαίνει - τίποτα περισσότερο τίποτα λιγότερο’. ‘Το ερώτημα είναι’, είπε η Αλίκη, ‘αν μπορείς να δώσεις στις λέξεις τόσες διαφορετικές σημασίες’. ‘Το ερώτημα είναι’, είπε ο Χάμπτι Ντάμπτι, ‘ποιος είναι ο αφέντης - αυτό είναι όλο’». Η Αλίκη στη Χώρα των Θαυμάτων έχει τον καλύτερο σχολιασμό της απόφασης του ΣτΕ που κάνει το ‘αποκλειστικά δημόσια πανεπιστήμια’ ‘χωρούν τα ιδιωτικά’ και το ‘απαγορεύεται’ επιτρέπεται».

⁸ Βλ. Κ. Τσουκαλάς, Για μια άλλη Πολιτεία; Μνήμη Δημήτρη Τσάτσου, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2022, σ. 27.

⁹ Βλ., ως προς την αντικατάσταση αυτή, που προκύπτει όταν ο ερμηνευτής ή (και) εφαρμοστής μιας συνταγματικής διάταξης αγνοεί τον «πυρήνα» του νοήματος που έχει τεθεί από τον ιστορικό συντακτικό νομοθέτη στο κείμενο αυτής της διάταξης, Α. Μάνεση, Συνταγματικό Δίκαιο Ι, Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 198.

επίλυσή τους από αρμόδια όργανα με βάση διαυγείς διαδικαστικούς κανόνες¹⁰. Η αποκένωση αυτή απηχεί, στο επίπεδο της συνταγματικής ερμηνείας, το φαινόμενο του *κανονιστικού δαρβινισμού* (*darwinisme normatif*), το οποίο υποδηλώνει την τάση εξαφάνισης -και, μάλιστα, συχνά με επιθετικό τρόπο- ενός κανονιστικού δυναμικού (διατάξεων, αρχών, ερμηνειών) που θεωρείται πλέον ανίκανο να προσαρμοστεί στις κρατούσες, σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αντιλήψεις¹¹.

Οι επιλογές της πλειοψηφίας στις αποφάσεις 1918-1919-1920/2025 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, με τις οποίες κρίθηκε ότι δεν απαγορεύονται από το Σύνταγμα η ίδρυση και η λειτουργία ιδιωτικών πανεπιστημίων, μαρτυρούν τον τρόπο με τον οποίο προωθείται, τα τελευταία χρόνια, στη Χώρα μας, η ερμηνευτική αποκένωση του Συντάγματος. Διάφοροι ευφημισμοί (Γ) επιχειρούν, χωρίς επιτυχία, να καλύψουν την ιδιοποίηση κανονιστικών και ερμηνευτικών αρμοδιοτήτων (Α) και την καταστρατήγηση των ορίων της δυναμικής ερμηνείας του Συντάγματος (Β). Πρόκειται για μια ερμηνευτική στρατηγική που είναι πολλαπλά επικίνδυνη, διότι υπονομεύει όχι μόνο τη δημοκρατία και το κράτος δικαίου αλλά επιπλέον το ίδιο το κύρος και το μέλλον του Συμβουλίου της Επικρατείας (Δ).

Α. Η ιδιοποίηση κανονιστικών και ερμηνευτικών αρμοδιοτήτων

Στις αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 1918-1919-1920/2025, το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο οικειοποιήθηκε τόσο την αρμοδιότητα της Βουλής ως προς την αναθεώρηση του Συντάγματος όσο και την αρμοδιότητα του ΔΕΕ ως προς την ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου. Από τη μία, η ισχυρή μειοψηφία που διατυπώθηκε στις παραπάνω αποφάσεις υπογράμμισε εύστοχα ότι το γράμμα των διατάξεων του άρθρου 16, παρ. 5, 6 και 8, που απαγορεύει την ίδρυση και τη λειτουργία ιδιωτικών πανεπιστημίων, «είναι τόσο σαφές, ώστε οποιαδήποτε άλλη ερμηνευτική προσέγγιση να είναι *contra constitutionem*» και ότι, μέσω μιας τέτοια προσέγγισης «λαμβάνει χώρα, κατ' ουσίαν, συνταγματική αναθεώρηση μέσω της ψηφίσεως κοινού νόμου, η οποία επικυρώνεται από το Δικαστήριο. Η εν λόγω δε αναθεώρηση ενός αυστηρού Συντάγματος, όπως το Σύνταγμα του 1975, διενεργείται, στην περίπτωση αυτή, χωρίς την τήρηση της διαδικασίας του άρθρου 110 αυτού, και εντεϋθεν πραγματοποιείται κατά παράβαση των αρχών της λαϊκής κυριαρχίας, που κατοχυρώνεται στην παρ. 2 του άρθρου 1, και της διακρίσεως των λειτουργιών, την οποία εγγυάται το άρθρο 26.»¹². Από την άλλη, όπως ανέδειξε τόσο η ίδια μειοψηφία¹³ όσο και η επιστημονική κριτική των επίμαχων αποφάσεων¹⁴, το Δικαστήριο παραβίασε την υποχρέωσή του να υποβάλει προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ, το οποίο είναι αρμόδιο για την άρση αμφισβητήσεων ως προς την ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου.

¹⁰ Βλ. C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, Sakkoulas Publications, Athènes-Salonique, 2019, ιδίως αρ. 6, 58, 124, 136, 139, 145, 148 επ., 152, 167 και 171.

¹¹ *Idem*, αρ. 5, 9 και 47 επ.

¹² Βλ. ΣτΕ Ολ. 1918/2025, σκέψη 33.

¹³ *Ibidem*: «Εν προκειμένω, η αποστολή προδικαστικού ερωτήματος στο Δ.Ε.Ε. καθίσταται επιβεβλημένη, διότι, εν πάση περιπτώσει, η ερμηνεία σε σχέση με το ζήτημα παραβιάσεως της ελευθερίας εγκαταστάσεως από σύστημα ανώτατης εκπαιδεύσεως που παρέχεται αποκλειστικά από ν.π.δ.δ., δεν είναι προφανής ούτε απαλλαγμένη εύλογων αμφισβητήσεων, ...».

¹⁴ Βλ., αντί άλλων, Νομαρχία, Editorial της 31.10.2025, <https://nomarchia.gr/wp-content/uploads/2025/10/EDITORIAL-NOMAPXIA-31-10-2025-8.pdf>, σ. 2 επ.

Αυτή η διττή ιδιοποίηση των κανονιστικών αρμοδιοτήτων του αναθεωρητικού νομοθέτη και των ερμηνευτικών αρμοδιοτήτων του ΔΕΕ δεν είναι αναπάντεχη, καθώς εντάσσεται στο πλαίσιο της ευρύτερης προσπάθειας που κάνει, τα τελευταία χρόνια, μια ικανή πλειοψηφία των μελών του Δικαστηρίου να μεταλλάξει τον θεσμικό του ρόλο¹⁵. Κυρίως μετά το ξέσπασμα της δημοσιονομικής κρίσης το 2010, το Συμβούλιο της Επικρατείας έγινε σταδιακά περισσότερο ανεκτικό στις επιλογές της πολιτικής και της οικονομικής εξουσίας. Προέβη σε σημαντικές μεταστροφές της νομολογίας του¹⁶, επιχειρώντας να διασώσει το κύρος του απέναντι στη συστηματική άρνηση του νομοθέτη, της διοίκησης και των διεθνών δανειστών να σεβαστούν τις αποφάσεις του. Μπροστά δε στον κίνδυνο περιθωριοποίησής του μέσω μιας ενδεχόμενης συνταγματικής αναθεώρησης, επέλεξε να αποποιηθεί τον ρόλο του ως θεσμικού αντίβαρου και να λειτουργεί συχνά ως το βολικό συνταγματικό δικαστήριο που η πολιτική και η οικονομική εξουσία θα ήθελαν να θεσπιστεί. Προς τον σκοπό αυτόν, το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο έχει κάνει ό,τι μπορεί προκειμένου να συγκεντρώσει, ενώπιόν του, τον δικαστικό έλεγχο των νόμων τόσο ως προς τη συνταγματικότητά τους όσο και ως προς τη συμβατότητά τους με το ενωσιακό δίκαιο. Στο πλαίσιο αυτό, έχει διευρύνει υπέρμετρα τις αρμοδιότητές του μοχλεύοντας την ερμηνεία νομοθετικών διατάξεων που προωθεί άτυπα το ίδιο στο πλαίσιο μεταρρυθμίσεων της διοικητικής δικονομίας, έχει αυστηροποιήσει τους όρους της προσωρινής δικαστικής προστασίας, ώστε να αποτρέψει κάθε απόπειρα οποιουδήποτε άλλου σχηματισμού της διοικητικής δικαιοσύνης, πλην της δικής του Ολομέλειας, να χειραφετηθεί στο πλαίσιο του διάχυτου ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, και έχει συστηματικά αποφύγει να υποβάλει προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ, αξιώνοντας, σε πολλές περιπτώσεις, τον πρώτο και τον τελευταίο λόγο ακόμη και ως προς την ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου¹⁷. Κοντολογίς, τα τελευταία χρόνια, στην πλειοψηφία των μελών του Συμβουλίου της Επικρατείας έχει επικρατήσει η αντίληψη ότι το τελευταίο πρέπει να ιδιοποιείται, με συστηματικό τρόπο, συνταγματικές αρμοδιότητες που δεν του ανήκουν και να παρακάμπτει τον διάλογο με το ΔΕΕ, από τον οποίο θα ήταν αναμενόμενο να αντλεί νομιμοποίηση για τις επιλογές του στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού νομικού πλουραλισμού.

B. Η καταστρατήγηση των ορίων της δυναμικής ερμηνείας

Στις αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 1918-1919-1920/2025, η πλειοψηφία προσπαθεί να καλύψει -αλλά, στην πραγματικότητα, συνομολογεί- την ιδιοποίηση των αρμοδιοτήτων που ανήκουν στη Βουλή και στο ΔΕΕ, διεκδικώντας, για το Δικαστήριο, τη δυνατότητα μιας ερμηνευτικής προσέγγισης των επίμαχων συνταγματικών διατάξεων που καταστρατηγεί καταφανώς τα όρια κάθε θεμιτής αντίληψης ως προς τη δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος.

Η πλειοψηφία δεν αρνείται ότι η ερμηνευτική προσέγγιση που υιοθετεί υλοποιεί, κατ' ουσίαν, την αναθεώρηση των επίμαχων διατάξεων του άρθρου 16 του Συντάγματος, την οποία δεν κατόρθωσε επανειλημμένα να πετύχει η πολιτική εξουσία ενώπιον της αρμόδιας αναθεωρητικής Βουλής.

¹⁵ Βλ., αναλυτικά, C. Yannakopoulos, «*La légitimité de la justice constitutionnelle*», Εισήγηση στο διεθνές συνέδριο που διοργάνωσε το Institut Louis Favoreu στην Aix-en-Provence, XLIIe Table ronde internationale de justice constitutionnelle comparée, 12-13.09.2025, <https://dice.univ-amu.fr/fr/actualites/la-legitimite-de-la-justice-constitutionnelle>

¹⁶ Βλ., ενδεικτικά, ως προς τη μεταστροφή της εμβληματικής νομολογίας του περί της αντισυνταγματικότητας της νομιμοποίησης αυθαίρετων κατασκευών, ΣτΕ Ολ. 1858/2015.

¹⁷ Βλ. και Κ. Γιαννακόπουλος, «*Το Συμβούλιο της Επικρατείας διαλαλεί, αλλά υπονομεύει το Κράτος Δικαίου. Σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 911-917/2021*», www.constitutionalism.gr, 1.7.2021.

Απλώς, η πλειοψηφία προσπαθεί να καλύψει την ιδιοποίηση της αρμοδιότητας που ανήκει στον αναθεωρητικό νομοθέτη, επικαλούμενη κάποια επιχειρήματα που αντλεί, καταρχάς, από μια στρατευμένη αντίληψη περί «ζωντανού» Συντάγματος και, στη συνέχεια, από μια δήθεν υποχρέωση του Δικαστηρίου να υιοθετήσει τη συνταγματική ερμηνεία που επιβάλλει τάχα το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Εδώ και πολύ καιρό, το ιδεολογικό μένος κατά των διατάξεων του άρθρου 16 του Συντάγματος, που κατοχυρώνουν τον δημόσιο χαρακτήρα της ανώτατης εκπαίδευσης, έχει καλλιεργήσει τη δαιμονοποίηση της πρωτοτυπικής (originalist) ερμηνείας των συνταγματικών διατάξεων και την υπερτίμηση μιας δυναμικής ερμηνείας περί «ζωντανού» Συντάγματος με βάση μια σειρά από διόλου πειστικά επιχειρήματα που υιοθέτησε και η αιτιολογική έκθεση του Ν. 5094/2024¹⁸. Αποσιωπώντας την επιβεβαιωτική λειτουργία των επανειλημμένων διαδικασιών αναθεώρησης στις οποίες απέτυχε η προσπάθεια τροποποίησης του άρθρου 16 του Συντάγματος¹⁹, η πλειοψηφία επαναλαμβάνει, καταρχάς, αυτά τα επιχειρήματα και, ιδίως, τη συσχέτιση της συνταγματικής απαγόρευσης των ιδιωτικών πανεπιστημίων με τα δικτατορικά συντάγματα και με την «ιδιαιτερή συγκυρία» και τις «εξαιρετικές ιστορικές περιστάσεις» της μεταπολίτευσης²⁰. Πρόκειται για επιχειρήματα που δεν είναι ικανά να δικαιολογήσουν την παράκαμψη της σαφούς και μονοσήμαντης απαγόρευσης ίδρυσης και λειτουργίας ιδιωτικών πανεπιστημίων και, όπως εύστοχα σχολιάστηκε, αποτυπώνουν έναν «αντίστροφο οριζιναλισμό», ο οποίος συνίσταται στην «ερμηνευτική υποβάθμιση –σε οριακές περιπτώσεις, όπως εν προκειμένω, μέχρις εξαφανίσεως– όσων διατάξεων απηχούν τον μεταπολιτευτικό συμβιβασμό, έχοντας πάψει να εναρμονίζονται με την κυρίαρχη (νεοφιλελεύθερη) ιδεολογία»²¹.

Αντιλαμβανόμενη και η ίδια πόσο αδύναμα είναι τα παραπάνω επιχειρήματα, η πλειοψηφία καταφεύγει, στη συνέχεια, στο ενωσιακό δίκαιο για να χρησιμοποιήσει τη δήθεν υποχρέωση που πηγάζει ευθέως από αυτό ως καθοριστική βάση της ερμηνείας που υιοθετεί. Εκτιμά, λοιπόν, πως «[τ]ο γεγονός [...] ότι οι κρίσιμες διατάξεις του άρθρου 16 του Συντάγματος δεν έχουν εισέτι αναθεωρηθεί, παρά το γεγονός ότι επιχειρήθηκε τούτο, κατ' επανάληψη, δεν ασκεί επιρροή, διότι η μη αναθεώρηση συνταγματικών διατάξεων -η οποία συνδέεται με ζητήματα, που ανάγονται αποκλειστικά στο έργο και τη λειτουργία του αναθεωρητικού νομοθέτη, και δεν αφορά το πεδίο της ερμηνείας του ισχύοντος δικαίου από τα Δικαστήρια- δεν αναιρεί την υποχρέωση του Δικαστηρίου να προβαίνει σε ερμηνεία του Συντάγματος σε αρμονία με το ενωσιακό δίκαιο, ερμηνεία η οποία, όπως έχει εκτεθεί στη σκ[έψη] 8, επιβάλλεται λόγω της εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου, που επιδρά σε όλη την ιεραρχία των κανόνων της εθνικής έννομης τάξης.»²². Σε αυτή δε τη σκέψη 8, η εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου θεμελιώνεται ρητά, όχι σε μια οικειοθελή ερμηνεία του εθνικού δικαίου, αλλά στην υπεροχή του ενωσιακού δικαίου που προκύπτει από την ιδιόμορφη κανονιστική αυτονομία του, σύμφωνα με όσα δέχεται η πάγια

¹⁸ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, «Η απαξίωση του Συντάγματος. Σχόλια στο σχέδιο νόμου για τα μη κερδοσκοπικά μη κρατικά πανεπιστήμια», Νομαρχία, 12.4.2024, <https://nomarchia.gr/i-apaksiosi-tou-syntagmatos/>, υπό 1.

¹⁹ Βλ. Α. Καϊδατζής, «Αντίστροφος οριζιναλισμός και ελιτιστικός ευρωπαϊσμός: η σημειολογία της απόφασης για τα ιδιωτικά πανεπιστήμια», Νομαρχία, 7.11.2025, <https://nomarchia.gr/wp-content/uploads/2025/11/ΚΑΪΔΑΤΖΗΣ-NOMARCHIA-07-11-2025-1.pdf>, σ. 6.

²⁰ Βλ. ΣτΕ Ολ. 1918/2025, σκέψεις 6 και 7.

²¹ Βλ. Καϊδατζή, ό.π., σ. 10 επ. και ιδίως 13.

²² Βλ. ΣτΕ Ολ. 1918/2025, σκέψη 37.

σχετική νομολογία του ΔΕΕ²³. Εντούτοις, το ενωσιακό δίκαιο όχι μόνον δεν επιβάλλει αλλά απαγορεύει ρητά την *contra legem* -εν προκειμένω, *contra constitutionem*- ερμηνεία κατ' επίκληση των δικών του απαιτήσεων. Όπως έχει ήδη επισημανθεί²⁴, κατά πάγια νομολογία του ΔΕΕ, η αρχή της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης, που επιβάλλει τη σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία των διατάξεων του εθνικού δικαίου, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως βάση για μια *contra legem* ερμηνεία των εν λόγω διατάξεων²⁵, «διότι δεν είναι δυνατό να απαιτείται από τον εθνικό δικαστή να επεκτείνει την ερμηνευτική του αρμοδιότητα τόσο ώστε να υποκαθιστά την κανονιστική εξουσία»²⁶.

Η δυναμική ερμηνεία, γενικά, του δικαίου και, ειδικότερα, του Συντάγματος δεν είναι καταρχήν αθέμιτη, μολονότι ενέχει τον κίνδυνο υπέρμετρης διεύρυνσης της ερμηνευτικής ευχέρειας του δικαστή, καθώς τον ενθαρρύνει να χρησιμοποιήσει οποιαδήποτε ερμηνευτική τεχνική για να πετύχει τον στόχο της προσαρμογής των συνταγματικών διατάξεων στις όποιες νέες συνθήκες²⁷. Ωστόσο, η δυναμική ερμηνεία, που μπορεί να λυτρώσει το Σύνταγμα από την ακαμψία, μπορεί επίσης να διαλύσει την αξιοπιστία του. Για τον λόγο αυτόν, πρέπει να υποχωρεί όταν το γράμμα της ερμηνευόμενης συνταγματικής διάταξης είναι σαφές και μονοσήμαντο. Το γράμμα αυτό αποτελεί όριο της ερμηνείας και εγγύηση της αυστηρότητας του Συντάγματος²⁸.

Γ. Οι ατυχείς ευφημισμοί

Στις αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 1918-1919-1920/2025, ούτε η ιδιοποίηση κανονιστικών και ερμηνευτικών αρμοδιοτήτων ούτε η καταστρατήγηση των ορίων της δυναμικής ερμηνείας μπορούν να εξωραϊστούν ή, έστω, να μεταμφιεστούν από ευφημισμούς περί δήθεν ερμηνευτικής «εναρμόνισης» του ενωσιακού δικαίου και του εθνικού Συντάγματος μέσω «κοινών αρχών» ή περί δήθεν διεύρυνσης της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου που διασώζει το Σύνταγμα.

Ο όρος «εναρμόνιση» της εθνικής με την ενωσιακή έννομη τάξη, τον οποίο χρησιμοποίησε η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας και στην απόφαση 3470/2011 (σκέψη 9), μοιάζει να αφήνει κάποιο ενδεχόμενο αμοιβαίας υποχώρησης των δύο εννόμων τάξεων για την αναζήτηση ενός ενδιάμεσου κοινού τόπου. Υπαινίσσεται ότι δεν πρόκειται ακριβώς για «σύμφωνη ερμηνεία», δηλαδή για μονομερή προσαρμογή των εθνικών συνταγματικών διατάξεων στις απαιτήσεις ενός υπέρτερου ενωσιακού δικαίου. Ωστόσο, είναι προφανές ότι σε μια τέτοια ακριβώς προσαρμογή προέβη, στην πραγματικότητα, η πλειοψηφία στις αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 1918-1919-1920/2025,

²³ Βλ. ΣτΕ Ολ. 1918/2025, σκέψη 8, ιδίως την αναφορά του Δικαστηρίου στις γνωστές αποφάσεις του ΔΕΕ στις υποθέσεις *Costa/ENEL* (1964), *Simmenthal* (1978) και *Poplawski* (2019).

²⁴ Βλ. Νομαρχία, Editorial της 31.10.2025, ό.π., σ. 2.

²⁵ Βλ., μεταξύ πολλών αποφάσεων, ΔΕΕ, 11.2.2021, C-760/18, MB κ.λπ., σκέψη 67, και ΔΕΕ, 1.8.2022, C-14/21 και C-15/21, *Sea Watch*, σκέψεις 83 και 84. Βλ. και την απόφαση ΔΕΕ, 24.6.2019, C-573/17, *Poplawski* (σκέψη 76), στην οποία κάνει, κατά τα προαναφερθέντα, αναφορά και το ίδιο το Δικαστήριο (βλ. ΣτΕ Ολ. 1918/2025, σκέψη 8).

²⁶ Βλ. τις από 25.11.2015 προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Υ. Bot στην υπόθεση C-441/14, DI, σημείο 68.

²⁷ Βλ. R. Guastini, «*L'interprétation de la constitution*», σε M. Troper, D. Chagnollaud (επιμ.), *Traité international de droit constitutionnel*. Tome 1, *Théorie de la Constitution*, Dalloz 2012, σ. 465 επ., ιδίως σ. 489 επ.. Βλ. και C. Yannakopoulos, «*Juge constitutionnel et interprétation des normes*», *Annuaire international de justice constitutionnelle* (AIJC), vol. XXXIII-2017, 2018, σ. 307-358, *passim*.

²⁸ Βλ. και Σ. Βλαχόπουλος, «*Οι λέξεις και το Σύνταγμα – Σκέψεις για την ερμηνεία του Συντάγματος με αφορμή την Ολομ. ΣτΕ 1918/2025*», www.constitutionalism.gr, 27.10.2025.

αποσιωπώντας τους σαφείς και ρητούς αντι-περιορισμούς (controlimiti) των παραγράφων 2 και 3 του άρθρου 28 του Συντάγματος²⁹, θεωρώντας ότι η ερμηνευτική δήλωση κάτω από το εν λόγω άρθρο δήθεν επιβάλλει την απροϋπόθετη υπεροχή του ενωσιακού δικαίου³⁰ και επικαλούμενη το ατυχές προηγούμενο της υπόθεσης του «βασικού μετόχου»³¹, το οποίο, πάντως, διαφοροποιείται αισθητά από την υπόθεση του Ν. 5094/2024³². Αυτή η ιεραρχική υποβάθμιση του εθνικού Συντάγματος απέναντι στο ενωσιακό δίκαιο, δεν μπορεί να καλυφθεί πειστικά ούτε από την μετονομασία της σε «εναρμόνιση» ούτε από την επίκληση της φερόμενης ως κοινής -αλλά, κατ' ουσίαν, απλώς ομώνυμης- στις δύο έννομες τάξεις αρχής της αναλογικότητας. Η αρχή αυτή οδηγούσε ανέκαθεν και εξακολουθεί να οδηγεί την εθνική έννομη τάξη, που είναι μια *έννομη τάξη ορίων*, σε σταθμίσεις εντελώς διαφορετικές από τις σταθμίσεις που γίνονται δεκτές στην ενωσιακή έννομη τάξη, που είναι μια *έννομη τάξη σκοπών*³³.

Εξάλλου, με την ερμηνευτική αποκένωση των διατάξεων του άρθρου 16, παρ. 5, 6 και 8, του Συντάγματος δεν διευρύνθηκε η προστασία του θεμελιώδους δικαιώματος της ακαδημαϊκής ελευθερίας. Αντίθετα, η προστασία αυτή υποβαθμίστηκε. Αφενός, κατά παράβαση των αντι-περιορισμών των παραγράφων 2 και 3 του άρθρου 28 του Συντάγματος, επικράτησε το ενωσιακό δίκαιο, το οποίο παρέχει, κατά τα προαναφερθέντα, λιγότερες εγγυήσεις διασφάλισης της ακαδημαϊκής ελευθερίας από αυτές που παρέχουν οι παραπάνω διατάξεις του άρθρου 16³⁴.

²⁹ Αν ήθελε γίνει δεκτό ότι οι διατάξεις του άρθρου 16, παρ. 5, 6 και 8, του Συντάγματος είναι αντίθετες με απαιτήσεις του ενωσιακού δικαίου, θα έπρεπε να εφαρμοστούν οι παραπάνω αντι-περιορισμοί και, ιδίως, αυτοί που αφορούν την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και την εξυπηρέτηση σπουδαίου εθνικού συμφέροντος, οι οποίοι δεν επιτρέπουν να κατισχύσει το ενωσιακό δίκαιο, το οποίο εγγυάται την ακαδημαϊκή ελευθερία *a priori* έναντι μόνον της κρατικής εξουσίας, επί των παραπάνω διατάξεων του άρθρου 16 του Συντάγματος, οι οποίες εγγυώνται την ίδια ελευθερία *a priori* έναντι τόσο της κρατικής όσο και της ιδιωτικής εξουσίας και οι οποίες, υπό το πρίσμα ιδίως της πρόσφατης αδυναμίας των πλέον φημισμένων μη κρατικών πανεπιστημίων των ΗΠΑ να διατηρήσουν την αυτονομία τους έναντι και των ιδιωτών χορηγών τους, μόνον παρωχημένες δεν μπορούν να θεωρηθούν. Βλ. και Νομαρχία, Editorial της 31.10.2025, ό.π., σ. 1 επ.

³⁰ Δεδομένου ότι η διατύπωση και η συστηματική θέση της εν λόγω ερμηνευτικής δήλωσης όχι μόνο δεν κλονίζουν αλλά επιβεβαιώνουν την ισχύ των παραπάνω αντι-περιορισμών, πρέπει να τονιστεί πως η εν λόγω δήλωση δεν μπορεί να λειτουργήσει γενικά ως βάση ερμηνευτικής αναθεώρησης κάθε συνταγματικής διάταξης κατ' επίκληση του ενωσιακού δικαίου. Σε κάθε περίπτωση, η δήλωση αυτή δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει ειδικά ως βάση ερμηνευτικής αναθεώρησης προς την κατεύθυνση της αναιρέσης του άρθρου 16 του Συντάγματος, και για τον πρόσθετο λόγο ότι πρόκειται για δήλωση που προστέθηκε στο Σύνταγμα στο πλαίσιο της ίδιας διαδικασίας συνταγματικής αναθεώρησης στην οποία απορρίφθηκε ρητά από την πρώτη Βουλή η πρόταση αναθεώρησης του άρθρου 16 και επιβεβαιώθηκε η προσήλωση στις προϋφιστάμενες σαφείς και ισχύουσες ακόμη προβλέψεις του. Συναφώς, ας σημειωθεί ότι η επίκληση της ερμηνευτικής δήλωσης του άρθρου 28 του Συντάγματος για να επιτευχθεί αθέμιτα μια άτυπη αναθεώρηση του άρθρου 16 είχε ρητά προταθεί, ως μεθόδευση, από ορισμένες παρεμβάσεις στη Βουλή στο πλαίσιο της διαδικασίας συνταγματικής αναθεώρησης του 2001 (βλ. την αγόρευση του Στ. Μάνου, Πρακτικά Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής, Συνεδρίαση ΠΙΔ', 14.2.2001 πρωί, σ. 328 επ.). Στις ερμηνευτικές κατασκευές σκοπιμότητας αυτών των παρεμβάσεων μπορεί κανείς να βρει τις ρίζες του σημερινού συνταγματικού αναθεωρητισμού, τον οποίο ασπάστηκαν οι αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 1918-1919-1920/2025 και ο οποίος, εκτός των άλλων, αντιβαίνει καταφανώς, κατά τα προαναφερθέντα, στη -σύμφωνη με το άρθρο 110 του Συντάγματος- συστηματική ερμηνεία της συνταγματικής αναθεώρησης του 2001 (βλ. Γιαννακόπουλο, «Η απαξίωση...», ό.π., υπό 2.).

³¹ Βλ. ΣτΕ Ολ. 1918/2025, σκέψη 37: «Εξάλλου, στην περίπτωση της σχέσης Συντάγματος και ενωσιακού δικαίου το γράμμα των συνταγματικών διατάξεων ερμηνεύεται σε αρμονία με τους ενωσιακούς κανόνες, όπως συνέβη με την υποχώρηση της αδιάσπκτης διατύπωσης του άρθρου 14 παρ. 9 του Συντάγματος (Σ.τ.Ε. Ολομ. 3470-1/2011, σκ. 9, υπόθεση του «βασικού μετόχου. ...»).

³² Βλ. Γιαννακόπουλο, «Η απαξίωση...», ό.π., υπό 2.

³³ *Ibidem*.

³⁴ Βλ. παραπάνω, υποσημείωση αρ. 29.

Αφετέρου, η ακαδημαϊκή ελευθερία, όπως προστατεύεται από το ενωσιακό δίκαιο, εκτέθηκε στις προβληματικές «εγγυήσεις» του Ν. 5094 -σε συνδυασμό με τον Ν. 5128/2024- χωρίς ο έλεγχος της συμβατότητας των εν λόγω «εγγυήσεων» με το ενωσιακό δίκαιο να παραπεμφθεί στο αρμόδιο ΔΕΕ³⁵.

Επιπλέον, η ερμηνευτική αποκένωση των επίμαχων διατάξεων του άρθρου 16 ουδεμία σχέση έχει με οποιαδήποτε ιδέα περί προστασίας της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου μέσα από την ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου. Ουδεμία διάθεση δημοκρατικής διαβούλευσης και, πάντως, ουδεμία δημοκρατική νομιμοποίηση απηχεί η επιλογή του Συμβουλίου της Επικρατείας να αυτοαναγορευθεί όχι μόνο σε αναθεωρητικό εθνικό νομοθέτη αλλά και σε «Κύριο των Συνθηκών» της Ένωσης, παραβιάζοντας την υποχρέωσή του να υποβάλει προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ ως προς την ερμηνεία των επίμαχων διατάξεων του ενωσιακού δικαίου και της Συμφωνίας GATS και στερώντας από τα ενωσιακά όργανα και τα λοιπά κράτη μέλη τη δυνατότητα να υποβάλουν, ενώπιον του ΔΕΕ, παρατηρήσεις ως προς την ερμηνεία αυτή.

Περαιτέρω, το Σύνταγμα δεν διασώζεται όταν το Δικαστήριο απαξιώνει τις διατάξεις του άρθρου 16, παρ. 5, 6 και 8, διαστρεβλώνοντας το σαφές και μονοσήμαντο γράμμα τους, προκειμένου να μην παραδεχτεί ότι, κατ' ουσίαν, αρνήθηκε να τις εφαρμόσει. Δεν συνιστά «διάσωση» η μετατροπή αυτών των διατάξεων σε ένα κουφάρι που θα επιβιώνει, όπως, μετά την απόφαση ΣτΕ 3470/2011, επιβιώνει, ως μνημείο ερμηνευτικού αναθεωρητισμού, το άρθρο 14, παρ. 9, χωρίς να αναθεωρείται, προκειμένου να βρίσκει άλλοθι η ατυχής εμπλοκή διαφόρων προσώπων και θεσμών στην ερμηνευτική του αποκένωση.

Σε κάθε περίπτωση, η επίκληση της «διάσωσης» του Συντάγματος στηρίζει συχνά απλουστευτικές και, πάντως, θολές ερμηνευτικές επιλογές. Το κρατικό όργανο «δικαστής» δεν είναι ένας τρίτος που βλέπει το Σύνταγμα να ναυαγεί και πρέπει να το «διασώσει». Αυτή μπορεί να είναι η οπτική γωνία ενός φυσικού προσώπου, πολίτη, νομικού επιστήμονα ή και ενός φορέα οποιουδήποτε κρατικού οργάνου, ακόμη και του οργάνου «δικαστής». Θεσμικά και υπαρξιακά, όπως κάθε κρατικό όργανο, το όργανο «δικαστής», δηλαδή το εθνικό δικαστήριο, ταυτίζεται με το Σύνταγμα και, κατά τούτο, οφείλει πάντοτε να το τηρεί πλήρως, ακόμη και κάτω από τις αντίξοες συνθήκες του απορρυθμισμένου ευρωπαϊκού συνταγματισμού. Άλλωστε, και από τη σκοπιά του ενωσιακού δικαίου, το οποίο δέχεται τη δικονομική αυτονομία των κρατών μελών και τον λειτουργικό διπλασιασμό (dédoublement fonctionnel) της αρμοδιότητας των εθνικών δικαστηρίων, το εθνικό Σύνταγμα είναι αυτό που θεμελιώνει πρωτογενώς την ύπαρξη των εθνικών δικαστηρίων, επιτρέποντας δευτερογενώς σε αυτά να λειτουργούν και ως κοινοί δικαστές του ενωσιακού δικαίου.

Ως προς το ελληνικό Σύνταγμα και τις σχέσεις του με το ενωσιακό δίκαιο, τα παραπάνω σημαίνουν ότι, σύμφωνα με την ερμηνευτική δήλωση κάτω από το άρθρο 28 του Συντάγματος, η οποία κατέστησε συνταγματικό σκοπό τη συμμετοχή της Χώρας στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, τα εθνικά δικαστήρια, ακολουθώντας το παράδειγμα του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, δεν πρέπει, καταρχάς, να αρνούνται τον διάλογο με το ΔΕΕ, ακόμη και όταν θεωρούν ότι το εθνικό Σύνταγμα απαγορεύει την πλήρη εφαρμογή του

³⁵ Βλ. και Νομαρχία, Editorial της 7.11.2025, <https://nomarchia.gr/wp-content/uploads/2025/11/EDITORIAL-NOMARCHIA-07-11-2025-5.pdf>, σ. 1 επ.

ενωσιακού δικαίου. Στο πλαίσιο δε αυτού του διαλόγου, τα εθνικά δικαστήρια, ακολουθώντας το παράδειγμα του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Ιταλίας, οφείλουν να διαπραγματεύονται σκληρά την εφαρμογή του εθνικού Συντάγματος. Άλλωστε, έχουν σημειωθεί σημαντικές ρωγμές στον φαινομενικά άκαμπτο τρόπο με τον οποίο το ΔΕΕ εφαρμόζει την πάγια νομολογία του περί απόλυτης εφαρμογής της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου. Από τη μία, το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου δέχεται να απαντήσει σε προδικαστικά ερωτήματα που δεν είναι προφανώς αλυσιτελή, ακόμη και αν το εθνικό δικαστήριο που υποβάλλει το προδικαστικό ερώτημα δεν αναγνωρίζει οριστική και δεσμευτική ερμηνευτική αξία στην προδικαστική απόφαση του ΔΕΕ³⁶. Από την άλλη, ενσωματώνει στην ερμηνεία που υιοθετεί ως προς το δίκαιο της Ένωσης τις απαιτήσεις του εθνικού συνταγματικού δικαίου, όπως αυτές προσδιορίζονται από τα ερωτώντα εθνικά δικαστήρια³⁷.

Συναφώς, αν, στο πλαίσιο του διαλόγου με το ΔΕΕ, δεν είναι δυνατόν να βρεθεί κοινός τόπος ώστε να γίνεται σεβαστό το εθνικό Σύνταγμα, τα εθνικά δικαστήρια πρέπει, κατά το παράδειγμα της νομολογίας των ανώτατων ή συνταγματικών δικαστηρίων των περισσότερων κρατών μελών, να εφαρμόσουν τους αντι-περιορισμούς των παραγράφων 2 και 3 του άρθρου 28 του Συντάγματος. Οι αντι-περιορισμοί αυτοί εξακολουθούν να ισχύουν και μετά την αναθεώρηση του 2001, καθορίζοντας αν, σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, η εφαρμογή του εθνικού Συντάγματος πρέπει ή δεν πρέπει να υποχωρήσει απέναντι στην εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου. Ούτε το ίδιο το εθνικό Σύνταγμα ούτε το ενωσιακό δίκαιο αντιμετωπίζουν την *contra constitutionem* ερμηνεία ως θεμιτό τρόπο εφαρμογής του εθνικού Συντάγματος. Σε περίπτωση που οι παραπάνω αντι-περιορισμοί επιτρέπουν στα εθνικά δικαστήρια να μην εφαρμόσουν μια συνταγματική διάταξη αντίθετη στο ενωσιακό δίκαιο, το εθνικό Σύνταγμα τηρείται, δεν κινδυνεύει να χαθεί και, κατά τούτο, δεν χρειάζεται να «διασωθεί». Σε περίπτωση που οι παραπάνω αντι-περιορισμοί δεν επιτρέπουν στα εθνικά δικαστήρια να εφαρμόσουν πλήρως το ενωσιακό δίκαιο, στα αρμόδια κρατικά όργανα της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας, τα οποία διαπραγματεύτηκαν τη θέσπιση των επίμαχων διατάξεων του ενωσιακού δικαίου γνωρίζοντας τους συνταγματικούς αντι-περιορισμούς, ανήκει να αναλάβουν τις ευθύνες τους για την πρόκληση της όποιας κρίσης με τα όργανα της Ένωσης και να επιλύσουν την κρίση αυτή, προβαίνοντας ενδεχομένως και σε αναθεώρηση του Συντάγματος σύμφωνα με τους όρους του άρθρου 110. Δεν ανήκει στα ανεξάρτητα εθνικά δικαστήρια να αναλάβουν τις ευθύνες άλλων κρατικών οργάνων για να «διασώσουν» τάχα το Σύνταγμα, αλλά, στην πραγματικότητα, μάλλον για να απαλλάξουν, από τις ευθύνες τους, τους φορείς αυτών των άλλων κρατικών οργάνων.

Μολονότι τα εθνικά δικαστήρια υποχρεούνται καταρχήν να εξαντλούν τα περιθώρια που τους αφήνει το εθνικό Σύνταγμα προκειμένου να εξορθολογίζουν και να διορθώνουν, κατά το μέτρο του δυνατού, τις αστοχίες των λοιπών κρατικών οργάνων και, ειδικότερα, των οργάνων της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας, η υποχρέωσή τους αυτή έχει όρια. Τα εθνικά δικαστήρια δεν επιτρέπεται να υπερβαίνουν αυτά τα όρια, προκειμένου να καλύπτουν τις παραβιάσεις του Συντάγματος ή και του ενωσιακού δικαίου εκ μέρους των παραπάνω κρατικών οργάνων και των φορέων τους. Η δε νομολογία του ΔΕΕ περί απόλυτης υπεροχής του ενωσιακού δικαίου δεν μπορεί να θεμελιώσει αρμοδιότητα υπέρβασης των παραπάνω ορίων, ούτε μπορεί να οδηγήσει σε πλήρη ανατροπή της δικαστικής οργάνωσης και της κατανομής των αρμοδιοτήτων

³⁶ Βλ. ΔΕΕ, 16.6.2015, C-62/14, Gauweiler κ.λπ., σκέψεις 11-17.

³⁷ Βλ., αντί άλλων, ΔΕΕ, 5.12.2017, C-42/17, M.A.S. και M.B.

στο εσωτερικό της έννομης τάξης. Διότι, η νομολογία αυτή συνιστά, κατά τα προαναφερθέντα, δευτερογενή πηγή αρμοδιότητας για τα εθνικά δικαστήρια. Στο πλαίσιο δε της δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών, η οποία διατηρεί πάντοτε έναν σκληρό πυρήνα, η παραπάνω νομολογία του ΔΕΕ μπορεί, κατά περίπτωση, να δικαιολογήσει τον παραμερισμό άλλων εθνικών συνταγματικών διατάξεων υπό την προϋπόθεση τήρησης των αντι-περιορισμών που προβλέπουν οι διατάξεις των παραγράφων 2 και 3 του άρθρου 28 του Συντάγματος, πλην όμως ουδόλως μπορεί να δικαιολογήσει τον παραμερισμό αυτών των τελευταίων διατάξεων. Οι διατάξεις των παραγράφων 2 και 3 του άρθρου 28 συνιστούν τον πυρήνα της πρωτογενούς αρμοδιότητας κάθε εθνικού οργάνου και, ειδικότερα, των εθνικών δικαστηρίων να λαμβάνουν υπόψη τους τις δοτές αρμοδιότητες και τις αποφάσεις των οργάνων της Ένωσης, μεταξύ αυτών και τις αποφάσεις του ΔΕΕ. Συνεπώς, οι παραπάνω συνταγματικές διατάξεις δεν μπορούν να παραμεριστούν, δυνάμει του ενωσιακού δικαίου, χωρίς να καταλυθεί η συνταγματική βάση της εφαρμογής του τελευταίου στην εθνική έννομη τάξη.

Βέβαια, προκειμένου να υπεραμυνθεί της αυτονομίας του ενωσιακού δικαίου ως θεμέλιου της απόλυτης υπεροχής του, το ΔΕΕ παραγνωρίζει τη σημασία της παραπάνω κατάλυσης, γεγονός που, εκτός από τα θεωρητικά προβλήματα που δημιουργεί, κλονίζει, συχνά, και την πρακτική αποτελεσματικότητα της ίδιας της νομολογίας του, η οποία δεν ακολουθείται πιστά από τα εθνικά δικαστήρια³⁸. Ωστόσο, πρέπει να τονιστεί ότι η παραπάνω στάση του ΔΕΕ, το οποίο διεκδικεί τον τελευταίο λόγο ως προς τη διαρρύθμιση των σχέσεων μεταξύ ενωσιακού και εθνικού δικαίου, συνδέεται με το ανοικτό παιχνίδι διεκδίκησης της κυριαρχίας μεταξύ της Ένωσης και των κρατών μελών. Το παιχνίδι αυτό εξακολουθεί να εξελίσσεται, δυναμικά αλλά μη γραμμικά, στο πλαίσιο της ελαττωματικής ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η οποία σημαδεύεται από την αποσυνταγματοποίηση του εθνικού δικαίου και την ατελή συνταγματοποίηση του ενωσιακού δικαίου³⁹. Τούτη δε η εξέλιξη της διεκδίκησης της κυριαρχίας βασίζεται σε μια διαρκή πολιτική διαπραγμάτευση ως προς τη διενέργεια της οποίας τα εθνικά δικαστήρια δεν διαθέτουν -ούτε είναι σε θέση να ανταποκριθούν σε- άλλη αρμοδιότητα πέρα από το να ελέγχουν αν, στο πλαίσιο αυτής της διαπραγμάτευσης, κάθε δράση των αρμόδιων κρατικών οργάνων της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας τηρεί τους όρους του εθνικού Συντάγματος. Ακραίες, δυναμικές ή συνεπειοκρατικές ερμηνευτικές θεωρήσεις, με τις οποίες η πολιτική και η οικονομική εξουσία επιχειρούν να επιβληθούν στα εθνικά δικαστήρια, προκειμένου αυτά να εμπλακούν πλήρως στο παραπάνω πολιτικό παιχνίδι και να αναλάβουν αρμοδιότητες και ευθύνες που δεν τους ανήκουν νομιμοποιώντας πολιτικές επιλογές μέσω της ερμηνευτικής αποκένωσης του Συντάγματος, ούτε προάγουν, κατά τρόπο δημοκρατικό, την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, ούτε «διασώζουν», ενισχύουν ή εκσυγχρονίζουν το Σύνταγμα. Υπονομεύουν απλώς την ανεξαρτησία των δικαστηρίων και, γενικότερα, το ίδιο το κράτος δικαίου.

Δ. Μια επικίνδυνη ερμηνευτική στρατηγική

Επιτείνοντας την κρίση της κανονιστικότητας του Συντάγματος που έχει προκληθεί από νομολογικά προηγούμενα *contra constitutionem* ερμηνειών, όπως εκείνα που αφορούν τα άρθρα 19, παρ. 3 (παράκαμψη της απαγόρευσης χρήσης παράνομων αποδεικτικών μέσων), και 117, παρ.

³⁸ Βλ., ως προς την άρνηση συμμόρφωσης των εθνικών δικαστηρίων με τις αποφάσεις του ΔΕΕ, Γιαννακόπουλο, Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός, ό.π., αρ. 8.

³⁹ Βλ. Yannakopoulos, La déréglementation..., ό.π.

3 (παράκαμψη της απαγόρευσης διάθεσης για άλλον προορισμό των αναδασωτέων περιοχών) του Συντάγματος⁴⁰, οι αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 1918-1919-1920/2025 επιχειρούν να εμπεδώσουν, ως προς το άρθρο 16, παρ. 5, 6 και 8, τη στρατηγική ερμηνευτικής αποκένωσης των συνταγματικών διατάξεων. Αυτή η στρατηγική προάγει στο έπακρο τον ερμηνευτικό σχετικισμό και, συνακόλουθα, τη ρευστοποίηση του συνταγματικού δικαίου⁴¹, συνιστώντας ένα από τα σοβαρότερα συμπτώματα της παρακμής της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου. Διότι, ό,τι διαβάζουν στο κείμενο του Συντάγματος όλοι και, ιδίως, οι απλοί πολίτες, στους οποίους πρέπει να είναι ευχερώς κατανοητό το κείμενο αυτό, όσο σαφές και μονοσήμαντο κι αν τους φαίνεται, είτε πρόκειται για την απαγόρευση των βασανιστηρίων (άρθρο 7, παρ. 3) είτε πρόκειται για τα όρια αποχώρησης από την υπηρεσία των δικαστικών λειτουργών (άρθρο 88, παρ. 5), μπορεί, ανά πάσα στιγμή, να ανατραπεί μέσω μιας ερμηνείας παρόμοιας με αυτή που υιοθέτησε η πλειοψηφία στις αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 1918-1919-1920/2025. Κατά τούτο, ορθά η μειοψηφία που διατυπώθηκε στις αποφάσεις αυτές, αφού έκανε αναφορά και στην προπαρατεθείσα φράση του Θουκυδίδη, χαρακτήρισε την παραπάνω στρατηγική, που αποδέχεται τη μετατροπή του «απαγορεύεται» σε «επιτρέπεται», όχι μόνο «λανθασμένη, αλλά και δυνητικά επικίνδυνη, διότι, μεταξύ άλλων, αντιτίθεται στις αρχές της ασφάλειας δικαίου και της προβλεψιμότητας, δομικών στοιχείων του Κράτους δικαίου»⁴².

Η στρατηγική περί ερμηνευτικής αποκένωσης του Συντάγματος, όπως επιχειρείται να εμπεδωθεί με τις αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 1918-1919-1920/2025, γεννά, όμως, πολύ σοβαρούς κινδύνους και για το ίδιο το κύρος και για το μέλλον του Συμβουλίου της Επικρατείας, προεχόντως διότι, στις παραπάνω αποφάσεις, η πλειοψηφία διεκδίκησε για το Δικαστήριο την απόλυτη ευθύνη μιας υπερεξουσίας στις απαιτήσεις της οποίας αυτό δεν μπορεί πρακτικά να ανταποκριθεί διατηρώντας την ανεξαρτησία του. Πιο συγκεκριμένα, η πλειοψηφία διεκδίκησε για το Δικαστήριο την ευθύνη του άθλου να «ερμηνεύει το δίκαιο και [να] αναζητά την έννοια της ρύθμισης εν όψει του γράμματος, αλλά και του σκοπού του, όπως η εκάστοτε ρύθμιση εντάσσεται τη δεδομένη χρονική στιγμή στο σύνολο της εννόμου τάξεως, εθνικής, ενωσιακής και διεθνούς, ώστε να καταστεί διά της ερμηνείας, κατά το δυνατόν, ένα συνεκτικό σύνολο.»⁴³. Η πραγματοποίηση αυτού του άθλου προϋποθέτει ότι το Δικαστήριο είναι διαρκώς σε θέση, αφενός, να έχει πλήρη γνώση όχι μόνο της εθνικής έννομης τάξης αλλά και των λοιπών εννόμων τάξεων, της ενωσιακής, της διεθνούς και όλων των σχετικών εθνικών εννόμων τάξεων, και, αφετέρου, να παραθέτει πειστική τεκμηρίωση και να εξασφαλίζει επαρκή νομιμοποίηση για κάθε επιλογή του ως προς τη σκοπούμενη εναρμόνιση όλων αυτών των εννόμων τάξεων, γεγονός που το υποχρεώνει να αντιμετωπίζει αδιάκοπα όλες τις προβληματικές πτυχές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Όπως, όμως, έχει ήδη επισημανθεί στη θεωρία, είναι αφελές να πιστεύει κανείς ότι ένα πολιτικό πρόβλημα πρωταρχικής σημασίας, όπως αυτό που θέτει η ελαττωματική ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, μπορεί να επιλυθεί μέσω του διαλόγου μεταξύ των δικαστηρίων⁴⁴. Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό πόσο προβληματικό είναι να πιστεύει κανείς ότι το εν λόγω πολιτικό πρόβλημα θα μπορούσε να επιλυθεί από ένα εθνικό δικαστήριο, το Συμβούλιο της Επικρατείας, το οποίο λειτουργεί σε ένα σύστημα

⁴⁰ Βλ. Βλαχόπουλο, ό.π.

⁴¹ Πρβλ. Γιαννακόπουλο, Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός, ό.π., σ. 161 επ.

⁴² Βλ. ΣτΕ Ολ. 1918/2025, σκέψη 33.

⁴³ Βλ. ΣτΕ Ολ. 1918/2025, σκέψη 37.

⁴⁴ Βλ. M. Luciani, «Il brusco risveglio. I controlimiti e la fine mancata della storia costituzionale», Rivista AIC, n° 2/2016, 15.4.2016, σ. 1 επ., ιδίως σ. 11: «L'ipotesi che un problema politico di primaria importanza come quello che è posto dalla difettosa integrazione raggiunta in Europa possa essere risolto dal "dialogo fra le Corti" è ingenua».

πολλαπλών δικαιοδοσιών και διάχυτου ελέγχου των νόμων, δεν διαθέτει πραγματικές αρμοδιότητες συνταγματικού δικαστηρίου και, όπως προκύπτει και από τις αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 1918-1919-1920/2025, δεν επιθυμεί να προσφεύγει συστηματικά στη βοήθεια που θα μπορούσε να του προσφέρει ο θεσμικός διάλογος με το ΔΕΕ. Υπό αυτές τις συνθήκες, ακόμη και αν το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο μπορούσε να ανταποκριθεί στις τεχνοκρατικές απαιτήσεις της γνώσης και της πειστικής ερμηνευτικής εναρμόνισης όλων των παραπάνω εννόμων τάξεων, είναι πολύ αμφίβολο αν θα μπορούσε να εξασφαλίσει τη νομιμοποίηση κάθε σχετικής απόφασής του, σε περίπτωση που η τελευταία δεν ακολουθούσε πιστά τη βούληση της εκάστοτε κυρίαρχης πολιτικής και οικονομικής εξουσίας. Κατά τούτο, η πλειοψηφία στις αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 1918-1919-1920/2025 υποτιμά μάλλον το γεγονός ότι οι επιλογές της υποθηκεύουν το κύρος και το μέλλον του Δικαστηρίου, καθώς το εγκλωβίζουν βαθύτερα στην εξάρτηση από την παραπάνω εξουσία. Οποιαδήποτε δε προσπάθεια περιστολής της επιστημονικής κριτικής των επιλογών αυτών της πλειοψηφίας ουδόλως αναιρεί το παραπάνω συμπέρασμα, καθώς αναδεικνύει απλώς ανασφάλεια που επιβεβαιώνει την έλλειψη συλλογικής πίστης στην ικανότητα του Δικαστηρίου να εμφανιστεί ως πραγματικά αυτόνομο. Κοντολογίς, αποκενώνοντας το Σύνταγμα, με το οποίο το Συμβούλιο της Επικρατείας ταυτίζεται υπαρκτικά, οι επιλογές της πλειοψηφίας στις αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 1918-1919-1920/2025 αποκενώνουν το ίδιο το Συμβούλιο της Επικρατείας, καθώς το μετατρέπουν σε εργαλείο επικύρωσης των επιλογών της εκάστοτε κυρίαρχης εξουσίας.

* * *

Η ερμηνευτική αποκένωση του Συντάγματος σηματοδοτεί την πλήρη εργαλειοποίηση της όποιας επιτελεστικότητάς του. Το αποκενωμένο Σύνταγμα εξακολουθεί να υπάρχει, αλλά εκπίπτει σε ένα θεσμικό κέλυφος που στερείται του κανονιστικού περιεχομένου του, το οποίο είχε διαμορφώσει δημοκρατικά ο συντακτικός ή ο αναθεωρητικός νομοθέτης. Το αποκενωμένο Σύνταγμα λειτουργεί πλέον ως μηχανισμός νομιμοποίησης ενός διαφορετικού κανονιστικού περιεχομένου, του οποίου την επιβολή επιδιώκει μια πολιτική ή οικονομική εξουσία που διεκδικεί -ως δήθεν αναγκαία- την ερμηνευτική προσαρμογή του Συντάγματος στις απαιτήσεις μιας αντικειμενικής τάχα οικονομικής, κοινωνικής ή πολιτικής πραγματικότητας, μιας φερόμενης ως υπέρτερης έννομης τάξης ή μιας αντίληψης για την ηθική ορθολογικότητα. Με τον τρόπο αυτόν, το κράτος δικαίου μετατρέπεται σε «μια τελετουργία καθησυχασμού» και το αποκενωμένο Σύνταγμα, το οποίο καλείται να «νομιμοποιήσει πράξεις που δεν περιορίζει πλέον», γίνεται κατ' ουσίαν αντικείμενο, όχι ερμηνείας, αλλά ενός είδους καλλιτεχνικής «performance», καθώς «η επίκλησή του χρησιμεύει σαν χορογραφία της εξουσίας»⁴⁵. Το βαθύτερο δε ζήτημα, αυτό που προκύπτει και από τις αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 1918-1919-1920/2025, είναι, για ποιον λόγο, άραγε, φτάνει κανείς να πιστεύει στην παραπάνω εξουσία περισσότερο απ' όσο πιστεύει στο Σύνταγμα.

⁴⁵ Βλ. H. Rowe, ό.π., σ. 48.